

наприклад, *учитель* приховує справжні почуття [11: 342]: *Перед тим, як відчинити двері, Марія Петрівна застала себе лагідно всміхнутися. З цією усмішкою і зайшла до класу* (В. О. Сухомлинський).

Рольове домінування, закладене в архетипі *учитель*, реалізується в моделях «пряма мова + іменник (вербальний репрезентант концепту *учитель*) + дієслово говоріння *каже, сказав/сказала, наказав/наказала, докоряв/докоряла, хвалить* тощо», а також у стереотипних моделях поведінки вчителя: *вчителька викликала до дошки Наталку, учитель дав задачі, вчителька збрала зошити, він поклав на стіл журнал і зошити і став перевіряти домашнє завдання, одного разу вчителька послала його по крейду*.

Отже, в основі концепту „*учитель*” лежить архетип *учитель*, який ґрунтується на архетипі *мудрого старця/мудрої старої*; психологічна передумова для формування архетипу *учитель* – архетип *наслідування*. Архетип *учитель* корелює з такими архетипами, як архетип *подвійного походження, вічного повернення, циклічності буття, вічного учня*. У свідомості індивідів архетип *учитель* трансформується в міфему *учитель*, яка викристалізовується низкою міфологем.

Література

1. Дьяконов И. М. Архаические мифы Востока и Запада. – М.: Наука, 1990. – 247 с.
2. Зеленский В. Словарь аналитической психологии. <<http://bookap.by.ru/psyanaliz/zelenk/g13.shtm>>.
3. Івашенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології): Монографія. – К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
4. Кримський С. Б. Архетипи української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К.: Фенікс, 1996. – С. 91 – 112.
5. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. – К.: ВЦ «Академія», 1997. – 752 с.
6. Лобок А. М. Антропология мифа. – Екатеринбург: Банк культурной информации, 1997. – 698 с.
7. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
8. Непійвода Н. Образ автора наукового твору. <<http://journalib.univ.kiev.ua/obraz/5.html>>
9. Режабек Е. Я. Мифомышление (когнитивный анализ). – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 304 с.
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. – Полтава: Довкілля – К., 2006. – 716 с.
11. Тюнников Ю. С., Мазниченко М. А. Педагогическая мифология. – М.: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. – 352 с.
12. Философский энциклопедический словарь: 3-е изд. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – Т. 1.
13. Юнг К. Г. Сознание и бессознательное: Сборник / Пер. с англ. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 544 с.

Олександр Скопненко, к. філол. н.*

Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (Київ)

УДК 81'354+81'26+811.161.3

РЕЦЕПЦІЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ДАЛЕКТНИХ РИС У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКІЙ І БІЛОРУСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНИХ МОВАХ (НА МАТЕРІАЛІ ВІДМІНКОВИХ ФОРМ ІМЕННИКІВ)

У статті розглянуто проблеми кодифікації сучасних української та білоруської літературних мов. Висвітлено етапи становлення окремих відмінкових форм іменників у цих мовах у ХХ ст.

* © О. Скопненко, 2006

Ацентричний шлях формування української та білоруської літературних мов у ХІХ – ХХ ст. уже начебто наперед зумовив їхній синтетичний характер і здатність до розширення або зміни діалектної бази цих ідіомів у наступні епохи розвитку. У початковий період нормалізації¹ як української, так і білоруської літературних мов відбулася актуалізація різних діалектних баз, що треба пояснювати не тільки екстралінгвальними чинниками, а й специфікою діалектного ландшафту двох мов². Наприклад, діалектною основою сучасної білоруської літературної мови стали середньобілоруські говірки – міждіалектна група нового типу, що виникла внаслідок фронтальної взаємодії південно-західного й північно-східного наріч [2: 550]. Найвужчою ареальною основою білоруської літературної мови треба вважати ошмянсько-островецько-віленську групу говірок [18: 11]. Останнім часом дослідники обґрунтовують гіпотезу, що «становлення норм білоруської літературної мови тісно пов'язане не з діалектами, як міркували раніше, а з діалектними зонами білоруської мови. Спочатку такою діалектною основою національної літературної мовотворчості була північно-західна діалектна зона білоруської мови», смуга говірок по лінії Борисов – Мінськ – Молодечно – Ошмяни, тобто простір між Мінськом та Вільно [7: 277]. При цьому під терміном *діалектна зона* розуміють «спільності, або групи, говірок білоруської мови, тотожних за певними структурними особливостями. <...> це тільки частини єдностей говірок білоруської мови в цілому чи їхніх певних діалектних спільностей» [7: 215].

Базою сучасної української літературної мови став наддніпрянський говір південно-східного наріччя. Ці говірки кваліфікують як старожитні діалекти українського мовного простору, хоч саме наріччя належить до формації відносно пізнього формування [17: 481, 579 – 581]. Середньонаддніпрянський говір має низку рис південно-західного походження.

Характер впливу галицького койне³ на процеси нормалізації української літературної мови наприкінці ХІХ – у першій половині ХХ ст. дав підстави Ю. Шевельову висловити думку, що «твердження про киево-полтавську основу її [української літературної мови. – О.С.] (власне, південнокиївську й південнополтавську) <...> потребує якщо не заперечення, то чималого обмеження» [20: 72, 155 – 156, 173. Див. так само: 21: 108 – 109]. Інакше кажучи, уже в першій половині ХХ в. контури середньонаддніпрянської ареальної бази досить інтенсивно змінювали елементи південно-західного типу, переважно опільського (наддністрянського) походження. Багато дослідників вважають, що сукупність літературно-письмових практик ХІХ – початку ХХ ст. у Галичині й на Буковині треба кваліфікувати як західноукраїнський (галицький) варіант української літературної мови, який тільки 1939 р. після воз'єднання Західної й Східної України був декретивно усунутий [9: 5 – 6, 137; Див. також: 3: 3 – 8]. Однак сліди «становлення нової української літературної мови на основі опільських говорів проявляються в сучасній українській літературній мові, зокрема в лексико-семантичній і фразеологічній системах» [3: 3].

¹ Терміни вживані у вузькому розумінні. Нормалізація – стихійні селективні процеси, кодифікація – свідомі й цілеспрямовані процеси мовної стандартизації. Див.: [13: 23 – 25]. Пор.: «Кодифікація – це мовознавче вивчення норм літературної мови, яке має теоретичний і практичний вияв та експлікується на описовому, регулятивному етапах, а також на етапі реалізації» [10: 7].

² Пор.: «Менші розміри виявленої ареальної бази літературної мови свідчать про більшу її системність, і, навпаки, широка ареальна база – про більшу штучність літературної мови» [18: 10].

³ Щоправда, не всі дослідники визнають існування цього ідіому.

Складність нормалізаційних і кодифікаційних процесів на всьому українському етнолінгвальному просторі, який був розподілений між різними державно-політичними структурами, підштовхує деяких лінгвістів загалом стверджувати, що «однією з особливостей відносин української літературної мови й діалектів у початковий період розвитку є наявність і співіснування *декількох літературних мов* [курсив мій. – О.С.], які беруть початок від кількох діалектних баз і функціонують на різних територіях» [5: 285]. При цьому зроблено спробу обґрунтувати твердження про те, що «ідіоми, які виникають на різних територіях незалежно один від одного, не відрізняються від будь-якої літературної мови в період формування, і тільки згодом, унаслідок тривалої взаємодії, вони здобувають той ступінь структурної близькості, яка дає змогу говорити про варіанти однієї літературної мови» [там само].

Такий підхід навряд чи можна прийняти без вагань, тому що він автоматично ставить знак рівності між літературно-писемною практикою використання народнорозмовного ідіома та літературною мовою, а це не зовсім так, надто якщо взяти до уваги дігლოსний характер мовного життя, що закріпився на українських етнічних територіях у XIX – XX ст. [14: 123 – 124].

У 20-і – 30-і рр. XX ст. з'явилися кодифікаційні кодекси, які істотно вплинули на подальший шлях розвитку української та білоруської мов. У білоруській ситуації таку роль відіграла «Беларуская граматыка для школ» Б. Тарашкевича (перше видання 1918 р.), а в українській – «Найголовніші правила українського правопису. Ухвалені Правописною комісією при Міністерстві освіти 24 травня 1918 р. у Києві» і «Головніші правила українського правопису, ухвалені Міністерством народної освіти для шкільного вжитку на всій Україні 17 січня 1919 р.». «Український правопис» 1928 р. («харківський»), який посідає особливе місце в кодифікаційних тенденціях української мови у XX ст., прагнув поєднати передусім західноукраїнські й східноукраїнські традиції в правилах передачі іншомовних слів, і саме це стало головною причиною його критики [21: 107; 11: 241]. Дискусія на Академічній конференції з реформи білоруського правопису й абетки 1926 р. свідчить про те, що нівелювання варіантності у відмінкових формах іменників у білоруській літературній мові не було в центрі уваги тодішнього мовознавства [12].

Однак орфографічні реформи 1933 р., які одночасно здійснено у двох мовах, піддали ревізії не тільки принципи передачі іншомовних слів, але зачепили й граматичну систему цих літературних ідіомів [15: 10].

Деклінаційні структури української та білоруської літературних мов склалися внаслідок нормалізаційних процесів до 20-их рр. XX ст., хоч їм і була властива певна варіантність [1: 10 – 13; пор.: 19: 109 – 110]. При цьому більшість своєрідних відмінкових форм південно-західного походження в українській літературній мові не прищепилися (наприклад, *-оу*, *-еу* на місці давніх *-оіу*, *-еіу*), а також *-ом* в орудному відмінку однини іменників жіночого роду (*рукоу*, *руком*, *землеу* – орфографічно *руков*, *руком*, *землев*); збереження давніх закінчень *-ом*, *-ім*, *-ох*, *-іх* у давальному й місцевому відмінках множини іменників чоловічого роду (*сином*, *братім*, *на синых*, *на братіх*), а білоруська літературна мова сприйняла багато типів відмінювання, що генетично пов'язані з південно-західним ареалом (наприклад, іменники чоловічого й середнього роду в давальному й місцевому відмінках множини вживалися із закінченнями *-ом-ѐм*, *-ох-ѐх* (*братом*, *дамом*, *пастухом*, *аб гарадох*, *у лясох*, *на сталох*, *палѐм*, *у палѐх*).

Після змін 1933 р. поза білоруською літературною нормою опинилися не тільки флексії *-ом-ѐм*, *-ох-ѐх* у формах множини давального й місцевого відмінків іменників чоловічого й середнього роду, а й використання закінчення *-у* в іменниках чоловічого роду в родовому відмінку однини (*тэатру*, *універсітэту*, *народу*). Замість наведених форм вводилися тільки *-ам-ям*, *-ах-ях* і *-а*, що, безумовно, зрушило ареальну базу літературної мови й переорієнтувало її на північно-східне наріччя [19: 109 – 110].

Українська мовна реформа в галузі морфології найбільше виразно відбилася на іменниках третьої відміни типу *кров, любов, радість, юність*, які в родовому відмінку однини втратили закінчення **-и** й стали функціонувати тільки із флексією **-і** (*крові, любові, радості, юності, вісті, осені, солі*)¹. Стосовно згаданих змін Ю. Шевельов відзначає: «Такі форми зустрічаються переважно в південно-східних діалектах, отже, якоюсь мірою мінялася говіркова база літературної мови» [21: 128]. Однак навіть у південно-східному українському ареалі зафіксовано чимало діалектних систем, у яких форми із флексією **-и** в родовому відмінку функціонують досить часто. Це стосується говірок Полтавщини, південної Чернігівщини, південної Київщини, центральної Черкащини, Нижньої Наддніпрянщини, східної Слобожанщини [8: 157 – 158].

У новітній «Теоретичній морфології української мови» зроблено спробу певним чином повернутися до дореформених принципів. Автори зауважують, що «відповідно до вимог чинного українського правопису родовий, давальний і місцевий відмінки однини в іменниках третьої відміни мають омонімічні форми із флексією **-і**. Проте в усному мовленні, в окремих періодичних виданнях і в деяких творах художньої літератури використовують давніше і природне для української мови закінчення **-и** форми родового відмінка однини у випадках *вісти, незалежності, радості, смерті, честі; крові, любові, осені, солі, Русі* і под. Таке написання цих слів пропонує й проект нової редакції українського правопису. Написання флексії **-і** в наведених словах та інші орфограми було запроваджено за тоталітарної доби для зближення українського правопису з російським» [4: 106].

Нааявні матеріали, а також дані Діалектологічного атласу білоруської мови дають підстави вважати, що білоруська літературна мова після реформи 1933 р. виразно змінила напрямок діалектної бази, хоч і не перемістила її за межі середньобілоруського ареалу. Нинішнє існування двох ідіомів у Білорусі – умовно дореформеного й післяреформеного – можна розглядати як різні варіанти однієї літературної мови або з певними застереженнями як дві окремі літературні мови, що виникли на єдиній ареальній основі, але мають неоднакову питому вагу елементів південно-західного та північно-східного походження.

Незважаючи на істотний вплив реформи 1933 р. на українську літературну мову, на нашу думку, не можна кваліфікувати дві її сучасні письмові практики як різні варіанти або окремі літературні ідіоми, адже між ними немає такої великої амплітуди віддаленості, як це було між західноукраїнським і східноукраїнським варіантами літературної мови до початку 20-их рр. XX ст. І разом із цим треба визнати, що з 30-их років XX ст. основа літературної мови, не зрушившись із центральної зони українського етномовного простору, певним чином переорієнтувалася на діалекти нової формації. З 90-их рр. XX ст. можна спостерігати зворотний процес, коли зросла вага генетично південно-західних елементів, що найбільш помітно на лексичному рівні [16].

Література

1. Барута-Садкоўскі А. Праблемы беларускай марфалогіі ў 20-х гадах: віленскі, мінскі і гродзенскі моўныя варыянты // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы. Мат. III Міжнароднага кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывізацый». – Мн., 2001. – С. 10 – 13.
2. Беларуская мова: Энциклапедыя. – Мн., 1994. – 655с.
3. Бичко З. Опільський діалект і західноукраїнський варіант української літературної мови // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Мовознавство. – 1998. – № 1. – С. 3 – 8.

¹ Пор.: «Нормативні нині форми *радості, Русі* ніякі не русизми (що б там про це не говорили), а дія аналогії – вертикальне вирівнювання основи: *радість, Русь* має м'яку основу, то вона просить в непрямі відмінки» [6: 130].

² Маємо на увазі ідіоми на теренах України.

4. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. – К., 2004. – 400 с.
5. Гриценко П.Е. Некоторые замечания о диалектной основе украинского литературного языка // Philologia slavica: К 70-летию академика Н.И. Толстого. – М., 1993. С. 284 – 294.
6. Карпенко Ю. О. Пропозиції до нового видання «Українського правопису» // Український правопис: так і ні: Обговорення нової редакції «Українського правопису». – К., 1997. – С. 130 – 131.
7. Крывіцкі А.А. Дыялекталогія беларускай мовы: Дапаможнік. – Мн.: Вышэйшая школа, 2003. – 294 с.
8. Матвіяс І.Г. Форми іменників III відміни в українській мові // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. К., 1971. – С. 152-170.
9. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови. – К., 1998.
10. Мацюк Г.П. Кодифікація української мови в галицьких граматыках першої половини XIX ст. Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 2002.
11. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. К., 1995. – 296 с.
12. Працы Акадэмічнае канфэрэнцыі по рэформе беларускага правапісу і азбукі. – Мн., 1927.
13. Семенюк Н.Н. Формирование литературных норм и типы кодификационных процессов // Языковая норма: Типология нормализационных процессов. – М., 1996. – С. 23 – 25.
14. Скапненка А. Кадыфікацыйныя тэндэнцыі ў беларускай і ўкраінскай літаратурных мовах XX ст.: тыпалогія і спецыфіка // Беларуская мова: шляхі развіцця, кантакты, перспектывы. Мат. III Міжнароднага кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў дыялогу цывізацый». – Мн., 2001. – С. 123 – 132.
15. Станкевіч Я. Змена граматыкі беларускага языка ў БССР. – Вільня, 1936.
16. Стишов О. А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та словотворі української мови кінця XX ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації). Автореф. дис. ... докт. філол. наук. – К., 2003.
17. Українська мова: Енциклопедія. – К., 2004. – Вид. друге, випр. і доп. – 824 с.
18. Цыхун Г. Арэальныя аспекты фарміравання славянскіх літаратурных моў. – Мн., 1993.
19. Цыхун Г. Дэфармацыі ў сістэме беларускай літаратурнай мовы ў гады гаталітарызму // Аняменне: з хронікі знішчэння беларускай мовы. – Вільня, 2000.
20. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. – Львів – Нью-Йорк, 1996.
21. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. – Чернівці, 1998. – 208 с.

Оксана Тищенко, к. філол. н.*

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 161.2.81'322.221.24

ЖЕСТОВА МОВА ГЛУХИХ: ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ДОСВІД

У статті проаналізовано лексикографічні праці в галузі жестової мови глухих. Основну увагу звернено на такі аспекти лексикографування, як якісний склад лексики (жестики); принципи укладання; характер і структура словникової статті, системність подання інформації тощо.

Жестова мова (ЖМ) – це автономна комунікативна система людей з вадами слуху, експлікативний бік якої має мануально-мімічну основу. Сьогодні загальновизнане існування *жестової мови (ЖМ)* як природного засобу комунікації **глухих** і

* © О. Тищенко, 2006